

TERMÉS

Kempelen Farkas

Teljes nevén pázmándi Kempelen Farkas lovag (Wolfgang Ritter von Kempelen de Pázmánd) 1734. január 23-án született a pozsonyi Grössling negyedben, a későbbi Kempelen utcában (más források születésének helyéül a Ventur utcát említik). A tekintélyes pozsonyi Kempelen család nyolc gyermeke között ő volt a legfiatalabb. Apja, Kempelen Engelbrecht (1680–1761) udvari kamarás, a harmincadvám hivatalának egyik vezetője volt Pozsonyban. Anyai nagyapja, nemes Spindler Kristóf (Cristoph von Spindler) pozsonyi városkapitány, bíró és polgármester. Két fivére is közismert személyiség volt az akkori Habsburg-birodalomban: Kempelen András Kristóf (1716–1752) tudós és kanonok Pozsonyban; Kempelen János Nepomuk (1725–1801) tábornok pedig katonai attasé volt az orosz cári udvarban.

Kempelen Farkas kivételesen tehetséges, sokoldalú zseni. Érdeklődési köre rendkívül tág, de főleg a mechanika és a vízepítészet érdekelte. Már mint gyermek arról álmodott, hogy majd mérnök és tudós lesz. Pragmatikusan gondolkodó apja viszont fényesebb karriert szánt fiának: legyen hivatalnok a császári udvarban. Így azután a közeli Győrbe küldte, hogy az ottani gimnáziumban alaposan megtanulja a magyar nyelvet. Ezt követően a fiatal Kempelen Bécsben jogot és filozófiát hallgatott. Az egyetem befejezése után útja az államigazgatásba vezetett. Nem mindennapi nyelvteljesége – nyolc nyelven írt és beszélt – feltűnt Mária Teréziának, aki megbízta latin nyelvű Törvénykönyvének németre fordításával. Az uralkodónő annyira meg volt elégedve Kempelen munkájával, hogy annak az 1751-ben kelt kamarai felvételi kérvényére saját kezűleg írta rá: *„A fiatal Kempelen úr alkalmazásával a Magyar Udvari Kamara sokat fog nyerni.”* Később a királynő megbízta a magyar királyi Sóhivatal vezetésével. Kempelennek rövid idő alatt sikerült a sójövedékből származó kincstári bevételeket többszörösére növelni. A legfelsőbb hála nem is maradt el. Mária Terézia 1757-ben összeházasította Kempelent saját udvarhölgyével, Piani Franciskával. A házasság sajnos nem tartott sokáig, mert felesége 3 év múlva meghalt.

Közben Kempelen karrierje gyorsan ívelt felfelé. 1767-ben kinevezték a bánáti német betelepítési program királyi biztosává, 1786-ban pedig az Egyesült Magyar Erdélyi Udvari Kamara tanácsosa lett, ahonnan 1798-ban vonult nyugdíjba.

Kempelen Farkast azonban mégsem a szokványosnak is mondható hivatalnoki pályafutása, hanem műszaki tervei és találmányai tették híressé, mi több – világhírűvé. Nevéhez fűződik a pozsonyi hajóhíd terve és a schönbrunni császári palota parkjának szökőkút rendszere. Az 1780-as években kidolgozta a budai Német Színház (a mai Várszínház) építészeti tervét; majd csatornaterveket készített az egykori Adria Társaságnak.

Mechanikai találmányai közé tartoznak – egyebek között – egy napraforgóolaj-prés, a vakok nehézségeit csökkentő írógép, továbbá a gőzgép továbbfejlesztése. Kitalált egy „beszélő gépet”, aminek hangképző „szervei” dudával fújtatott sípok voltak. Ezzel összefüggésben 1791-ben *„Mechanismus der menschlichen Sprache...”* (Az emberi nyelv mechanizmusáról...) címmel dolgozatot is írt, amellyel XVIII. századi előfutára lett a modern fonetikának.

Leghíresebb és talán legtöbb port felverő találmánya azonban a „Török”, valamint a pozsonyi vár vízművének megépítése volt. E két művéről érdemes kicsit bővebben is szólni.

A pozsonyi vár vízellátása

Amikor Mária Terézia kedvenc leánya, Mária Krisztina (1742–1798) házasságot kötött 1766-ban Albert szász-tescheni herceggel (1738–1822), Magyarország helytartójával, az udvar a fiatal párnak méltó rezidenciát keresett az akkori Magyarország területén. Választásuk a pozsonyi várra esett. Annak kényelmi viszonyai azonban már nem feleltek meg a kor magasabb

igényeinek. Ezért 1768-ban a vár keleti szárnyához hozzáépítettek egy – ma már nem létező – háromemeletes újabb szárnyat, az ún. "Theresianum"-ot, hogy egy egészségesebb, de mindekenélőtt melegebb lakrészt nyerjenek, mint amilyent addig az ősi várfalak kínáltak. Mindez azonban nem volt elég.

A várudvarban meglévő, XV. századi 80 méter mély kút nem volt már képes a megnövekedett vízigényt kielégíteni. Ezért a királynő, aki előtt ismert volt, hogy Kempelen a vízépítéssel területén kimagasló tehetség, 1766-ban megbízást adott neki, tervezze és építse meg a vár vízvezetékét. Kempelen a Duna-part „Zuckermantl”-nak nevezett részén kutat fúratott. Az itt nyert parti szűrésű folyóvizet egy „lőjárgányos” (azaz lovak által hajtott) szivattyúmű segítségével nyomta a várban kiépített ciszternába. A szivattyúval Kempelennek sikerült áthidalnia a Duna-part és a Várhegy szintje közötti magasságkülönbséget. A meglévő kút hozamát így módon kiegészítve megnövelte a várbeliek részére a rendelkezésre álló vízmennyiséget, kényelmesebbé téve az ottaniak életét. Ez a vízvezeték évtizedekig szolgálta a vár vízellátását, és még az 1811. évi vártűz után is működőképes maradt.

A „Török” sakkautomata

A híres sakkautomatát Kempelen 1769-ben Pozsonyban alkotta meg, ahol második feleségével, Anna Maria Gobelius-szal élt, aki szintén Mária Terézia egykori udvarhölgye volt. E házasságból öt gyermekük született, de csak kettő maradt életben: Károly és Terézia. Duna utcai házuk második emeletén Kempelen berendezett magának egy mechanikai műhelyt, és itt tartotta egész Európából összegyűjtött műszaki kuriózumait is.

A sakkautomata Mária Terézia kérésére, az udvari világ szórakoztatására készült. Ez egy életnagyságú, sakkasztalnál pipázó törököt formázó szerkezet volt, ami „berregő zörejjel” tolt a figurákat a sakktáblán, és még rendszerint a nagyon jó játékos is le tudta győzni. A mechanika területén ezzel a berendezéssel, továbbá beszélő gépével lett Kempelen világhírű. A „Török”-ről először Lipcsében, 1784-ben, a „Magazin für Naturkunde, Mathematik und Oekonomie”-ban jelent meg leírás, azóta pedig számtalan publikáció foglalkozott vele.

Abban az időben sok híres ember mérkőzött meg az automatával, így pl. Nagy Frigyes orosz király, aki szintén elvesztette a játszmát, de annyira el volt ragadtatva tőle, hogy képes lett volna nagyon magas áron megvásárolni a szerkezetet Kempelentől. Végül csak a masina titkát tudta meg, azt is jó pénzért. Tóth Béla „Mendemondák” (1907) című könyvében írja, hogy amikor Kempelen elárulta neki a „Török” titkát, a király nevetve jött ki a szobából: „Ezt egy gyerek is azonnal megfejtethné”. De a dolgról többet sohasem beszélt, mert Kempelennek hallgatást ígért, s különben is szégyellte, hogy nem maga jött rá a megoldásra. Persze Kempelen, mint igazi tudós, nem szívesen házalt az automatával. Nyilván olyan trükk lappangott gépezetében, amit maga sem tartott komoly szakmai eredménynek, s az egészet csak játékszernek tekintette. Sokáig Pozsonyban őrizte szerkezetét és azt híresztelte róla, hogy elromlott, s ezért nem tud vele kiállni a nyilvánosság elé. Ha azonban az uralkodó szólította, kénytelen volt megjelenni „Török”-jével együtt. Amikor a későbbi orosz cár, Pál nagyherceg feleségével Bécsben járt, II. József ragaszkodott hozzá, hogy Kempelen bemutassa nekik automatáját.

A „Török” Kempelen halála után is tovább működött. Később fia, Kempelen Károly a szerkezetet egy bécsi mechanikusnak, a metronóm feltalálójának, Mälzlnek adta, aki 15 éven át járta vele a világot. 1809-ben, a bécsi Schönbrunnban játszmát veszített ellene Bonaparte Napoleon csakúgy, mint évekkel később XVIII. Lajos francia, vagy IV. György angol király. Tulajdonosa 1826-ban még az Egyesült Államokban is fellépett vele. Mälzl halála után, 1838-ban a sakkautomata Philadelphióban egy múzeumba került, ahol 1854-ben sajnos tűzvész martaléka lett.

Sokan voltak szkeptikusak ezzel a rejtélyes berendezéssel szemben. Így a híres író, Edgar Allan Poe is, aki újra meg újra bizonygatta, hogy a készülék a játék alatt egy élő embert rejt magában, és az tologatja a sakktáblán. Ezt az állítást azonban nem sikerült igazolnia, hiszen a szerkezet 1769-től 1838-ig, tehát több mint 70 éven (!) keresztül minden tulajdonosánál hiba nélkül működött, s rendszerint legyőzte ellenfelét. Az utóbbi csaknem 250 évben igaz és költségtörténetek lengték körbe a sakkautomatát, növelték misztikussá a berendezést, s szerettek így világhírt alkotójának.

Sajnos mára semmilyen használható leírás nem maradt a gépezetről, így nem tudhatjuk, milyen módon működött az egyáltalán. De még abban az esetben is, ha feltételezzük, hogy a sakkasztalban tényleg egy törpe méretű ember ült és játszott, Kempelen teljesítménye egyedülállóan tekinthető a készülék mechanikai részének megszerkesztése terén is. És az sem kétséges, hogy a XVIII. századi egyéb automaták fejlődésében a „Török” rendkívüli szerepet játszott.

Kempelen Farkas a régi Pozsonynak – és rajta keresztül a soknemzetiségű történelmi Magyarországának is – nagy fia volt, aki egy beteljesült gazdag élet után, 1804. március 26-án Bécsben halt meg.

Németből fordította Klipp Anton Karlné Balogh Zsuzsanna

Anton Klipp

Magyar–rutén kétnyelvűség Kárpátalján 1939. július – 1944. október

A magyar honvédség mindössze három napig tartó, 1939. március 15. és 17. közötti hadműveletével két évtizedes elszakítottság, csehszlovák uralom után Kárpátalja hegyvidéki területe is újraegyesült Magyarországgal, ahová egy ezredéven át tartozott. (Mint ismert, négy és fél hónappal korábban, az 1938. november 2-i első bécsi döntéssel Kárpátalja déli, magyar lakta tiszaháti sávja már visszatért hazánkhoz, ahol önálló szakigazgatási egységként újjászervezték a történelmi Ung vármegye egy részét, valamint Bereg és Ugocsa közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyét.) A hegyvidéki területen 1939. március 18-án déli 12 órától bevezetett magyar katonai közigazgatást július 7-én polgári közigazgatás váltotta fel, amelynek megvalósításában döntő állomás volt „A Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területek-